

BETEKINTŐ

12. évf. 3. szám (2018)

DOI: 10.25834/BET.2018.4.4.

Gregor Jenuš:**Képzelt szabadság
Jugoszlávia látszólagos határnyitása a Nyugat felé****Bevezetés**

A második világháború végére Jugoszláviának igen hosszú határvonalat kellett ellenőriznie összesen hét szomszédos ország – Albánia, Ausztria, Bulgária, Görögország, Magyarország, Olaszország, a Trieszti Szabad Terület és Románia – felé, a szinte végtelen hosszúságú adriai partvidéke mellett. Utóbbi teljes hossza közel 4900 km (amihez hozzá kell adni még mintegy 1850 kilométeres, öblök és szigetek alkotta határvonalat). A jugoszláv államnak gondoskodnia kellett a szárazföldi határok ellenőrzéséről Albánia (465 km), Görögország (262 km), Bulgária (536 km), Románia (577 km), Magyarország (623 km), Ausztria (325 km) valamint Olaszország és a Trieszti Szabad Terület irányában (265 km).¹ Egy 1950-ben kelt belügyi jelentésben a jugoszláv szervek úgy ítélték meg, hogy az ország helyzete geostratégiai jelentőségű, mivel egyfajta pufferzóna szerepet tölt be a két blokk között. Ez különösen igaznak tűnt Szlovénia esetében, amely közvetlenül a két tábor határán, Padova térsége és a Kárpát-medence között helyezkedik el.²

E hatalmas terület és a határok feletti ellenőrzés megkönnyítésére a határvonalat öt szakaszra osztották, amelyek mindegyikét a helyi állambiztonsági szolgálat, az UDBA³ vagy UDV⁴ hatáskörébe utalták az egyes tagközsaságokban. ⁵ Az UDBA 1946-ban jött létre, amikor az 1944 és 1946 között biztonsági hivatalként működő OZNA⁶⁷ szervezetét felosztották az állambiztonságért felelős UDBA és a katonai elhárításért felelős KOS⁸ között.⁹

Az egyes UDBA-részlegek az alábbi határszakaszokért feleltek:

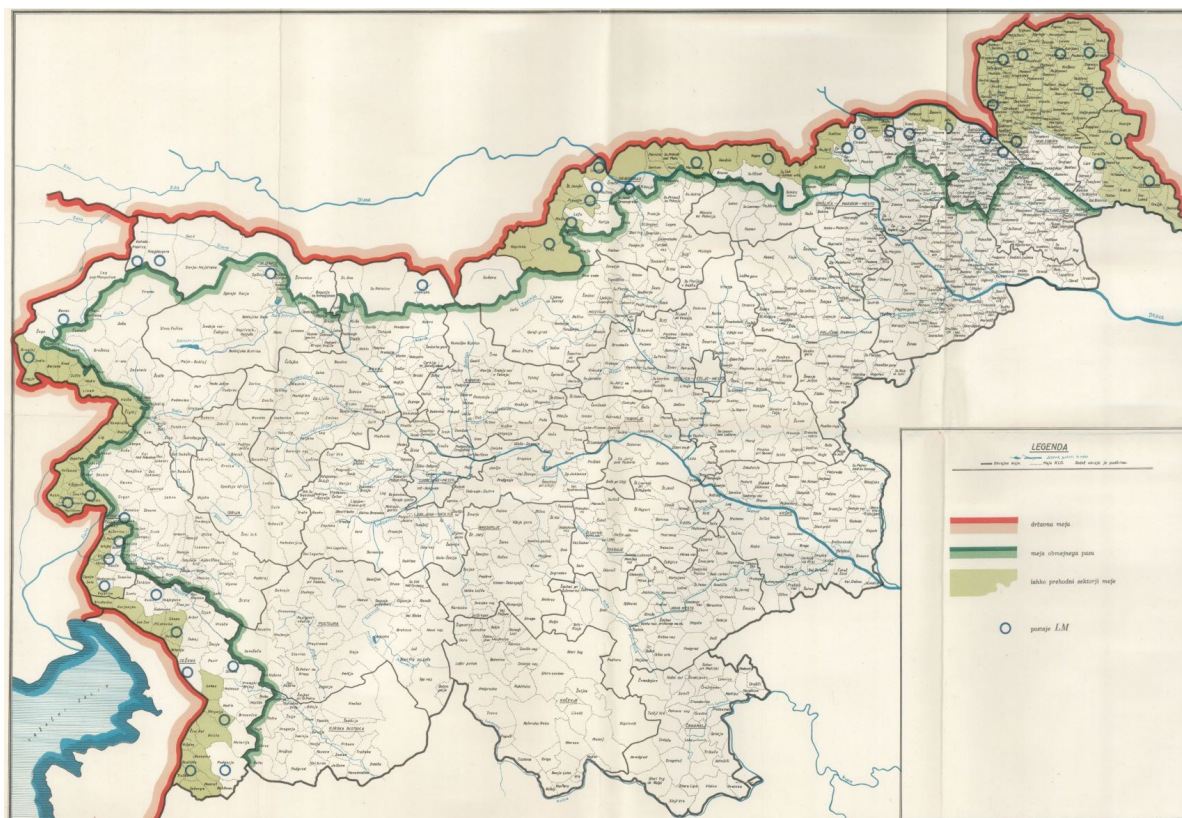
- a szlovén UDBA ellenőrizte az olasz és osztrák határt, valamint a magyar határ egy részét;
- a horvát UDBA felelt a magyar határ nagy részéért, az adriai partvonalért és a Trieszti Szabad Terület felé eső határárt;
- a szerb UDBA ellenőrizte a magyar határ fennmaradó részét, a teljes román határt, valamint részben a bolgár és az albán határt;
- a macedón UDBA felügyelte a bolgár és az albán határ fennmaradó részét és a teljes görög határt;
- a montenegrói UDBA ellenőrizte az albán határ és az adriai partvonal egy részét.¹⁰

A második világháború után a jugoszláv egypárti rezsím politikáját a szovjet modell hű másolása jellemezte.¹¹ A háborút követően aláírt katonai és politikai megállapodások azt a hamis reményt keltették a jugoszláv közgondolkodásban, hogy az ország méltányos kapcsolatokat alakíthat ki a szovjet nagy testvérrel. Ezért a Sztálin és Tito közötti vita 1948-as kirobbanásáig a délszláv állam határvédelmének figyelme csak az északnyugati és a déli határra összpontosult, hiszen biztonságosnak gondolták a szovjet szatellitállamokkal közös határokat. Északnyugaton kiemelt fontosságú volt az olasz és osztrák, délen pedig a görög határ. A háború utáni időszakban – a kelet-európai állampolgárokhoz hasonlóan – sok jugoszláv polgár úgy vélekedett, hogy Olaszország és Ausztria a demokratikus világ kapuja. Ezek az országok jelképezték a kapitalista ígért földjét – nem csupán az árubőség miatt, hanem demokratikus államberendezkedésüknek köszönhetően. A Jugoszláviával határos nyugati országokat démonizálta a propaganda és a „nagy gonoszként” misztifikálta. A tőkés társadalmak életvitele és a demokratikus szabadságjogok komoly fenyegetést jelentettek az egypárti, diktatórikus rendszerek számára, hiszen „megfertőzheték” a keleti blokk polgárait.¹²

Ezért a háború utáni jugoszláv kormány határmenti állomásokat hozott létre, amelyek felügyelték a határvidéket. 1948-ban Szlovéniában 43 ilyen állomás volt, ezeket egyaránt használta bázisként a Népi Milícia¹³ vagy a KNOJ¹⁴ és a helyi titkosügynöki és informátori hálózat. Minden határmenti állomásnak térképpel kellett rendelkeznie az általa felügyelt területről. A térképen pontosan jelölni kellett minden illegális határátlépésre alkalmas pontot és olyan rejtkehelyet, ahová az elfogottakat el lehetett vinni kihallgatásra.^{15, 16}

A Szlovén Népköztársaság 1948-ban készült térképe azokat a határmenti területeket is feltünteti, ahol az UDBA és a KOS a legtöbb illegális és ellenséges tevékenységre számított. Jelöli a hivatalos határsávot (a tényleges

határtól számított 15 km-es zónát), amelyet az állami határvédelmi törvény alakított ki, s ahol még a határ menti területeknél is szigorúbban szabályozták a mozgást.¹⁷

1. kép A Szlovén Népköztársaság térképe az 1948-ban kialakított határmenti térséggel. Forrás: SI AS 1529 sz. doboz, Boris Kraigher magángyűjteménye, 1948

Ügynökök és embercsempészek

A határmenti térségen belüli mozgás és lakhatás szigorú szabályozása mellett az UDBA és a KOS azt is figyelembe vette, hogy csak hatékony ügynökhálózattal lehet elfogadható szintű védelmet biztosítani az állam ellenségeivel (a fegyveres ellenállókkal és disszidensekkel) szemben. A második világháborút követő években az ügynök- és kémhálózatok – fedett működésük ellenére is – számos változást éltek meg. 1949-re e szervezetek fő problémája a létszámhiány volt, mivel egyszerűen nem akadt elegendő számú ügynök. Még ha tudomást is szereztek egy illegális határátlépésre készülő csoportról, csak lassan és korlátozott módon tudtak reagálni, mert – legalábbis eleinte – nem állt rendelkezésre hatékony ügynökhálózat és olyan kommunikációs csatorna, amely lehetővé tette volna a megfelelő erősítést. Ez a helyzet drámai módon megváltozott 1949-ben, a Sztálin és Tito közötti vita kirobbanásakor.¹⁸ Miután felmerült a veszély, hogy Sztálin csapatai valamelyik kelet-európai szövetséges felől megtámadják az országot, Jugoszláviának a lehető legrövidebb időn belül át kellett alakítania határmenti hírszerzési tevékenységét. A katonai elhárítás javaslata szerint olyan ügynököket kellett szolgálatba állítani, akik képesek:

- felderíteni a titkos csempész-útvonalakat és kapcsolatba lépni a helyi lakossággal („informátorok”);
- összekötőként tevékenykedni a katonai elhárítás, a népi milícia és a határrendőrség között, lehetővé téve a hatékony beavatkozást („rezidensek”);
- teljesen önállóan tevékenykedni („ügynökök”).¹⁹

A Jugoszláviából kifelé és befelé irányuló, titkos embercsempész-útvonalakat figyelni képes informátorokat a helyi lakosságból toboroztak. Ők rendelkeztek a szükséges terepismerettel, ezért a hatóságok számára ők voltak a leghasznosabbak. Szintén ők voltak azok, akiket a leendő disszidensek megkerestek, hiszen tőlük kaphattak útbaigazítást az erősen őrzött határvidéken, és információt a rejtkehelyekről. Az informátorok általában polgári lakosok voltak, akikkel az UDBA vagy a KOS felvette a kapcsolatot. Gyakran olyanokat szemeltek ki erre a

feladatra, akik összeütközésbe kerültek a törvénnyel, és a büntetés elkerülése érdekében együttműködésre kényszerültek. Az informátorok a rezidens ügynökök vagy kémek alárendeltjeként dolgoztak. Mivel a titkosszolgálat nem bízott bennük, gyakran maguk is megfigyelési célpontok voltak.²⁰

A rezidensek összekötő kapocsként működtek a katonai elhárítás, a népi milícia és a határrendőrség között. A határ menti régióban dolgozó közszolgák köréből toborozták őket, munkájuk jellege miatt általában a postások vagy vámosok közül. Feladataik közé tartozott az informatori hálózat figyelése és feladatokkal ellátása, az információgyűjtés az esetlegesen ártalmas tevékenységekről. Emellett ők tartották szemmel az informatori hálózatot és ők döntötték el, hogy az adott informátor dekonspirálódott-e, ami egyúttal azt is jelentette, hogy az illető már nem volt felhasználható hírszerzési munkára.²¹

Az ügynökök legfontosabb típusát a fedetten és teljesen önállóan dolgozó személyek alkották. Ezek az ügynökök a jugoszláv hadsereg egykori tagjai közül kerültek ki. Velük kapcsolatban a kommunista párttagság követelmény volt, ahogy a fegyverviselési engedély is. A rezidensekhez hasonlóan ők is helyben éltek, azzal a különbséggel, hogy a titkosszolgálat hamis személyazonossággal és papírokkal látta el őket. A fedett ügynökök jogi eljárást indíthattak bárki ellen, akit gyanúsnak ítélték, vagy akiről feltételezték, hogy fenyegetést jelenthet az államra nézve. A gyanús személyeket a helyi KOS, KNOJ vagy határrendőrség elé citálhatták. Veszélyhelyzetben a fegyvereiket is használhatták, ami – több száz emberéletet követelve – halálzónává változtatta a határsávot.²² A Sztálin–Tito-vita elhúzóásával és a hidegháború kialakulásával Jugoszlávia is elkezdett informátorokat, kémeket és ügynököket toborozni a határ túloldalán élő lojális emigránsok körében. E helyi lakosok együttműködtek a jugoszláv hírszerző és elhárító szolgálatokkal és diverzáns akciók végrehajtásába fogtak Ausztria, Olaszország és Nyugat-Németország területén.²³

A második világháború utáni évtizedekben több ezer katona, ügynök és rendőr tevékenykedett a határőr posztokon és a határmenti régióban. Parancsuk volt arra, hogy elfogjanak vagy likvidáljanak mindenkit, aki szökni próbál Jugoszláviából. A határmenti terület egyfajta erődrendszerre vált, amelyen keresztül tízezrek kísérelték meg a szökést, és közülük több ezren az elnyomó hatóságok karjaiban kötöttek ki.²⁴ A belügyi és nemzetbiztonsági államtitkárság éves jelentése szerint 1949-ben a szlovén UDBA több mint 5000 embert állomásoztatott az osztrák és olasz határövezetben.²⁵

1. táblázat. A Népi Milícia tagjai és az UDBA-val együttműködők létszáma az osztrák és olasz határ menti régióban, 1949

1949	Osztrák határsáv	Olasz határsáv	Trieszti szabad terület	Összesen
Népi milícia (KNOJ)	942	672	514	2128
Az UDBA ügynökei és egyéb munkatársai	1446	969	531	2946
Összesen	2388	1641	1045	5074

A határállomásoknak és ellenőrző pontoknak alapvetően kettős szerepe volt: egyrészt a legális határátlépés ellenőrzése, másrészt a nem kívánatos személyek (pl. bűnözők és más veszélyes elemek) vagy jogosulatlanul bejutni próbálók belépésének megakadályozása.²⁶

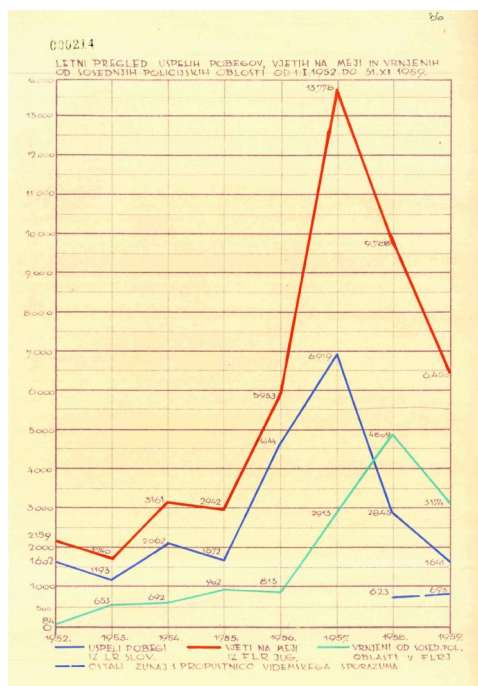
Különösen a Jugoszláv Kommunista Szövetségének (JKSZ) vezetése vélekedett úgy, hogy a második feladat kiemelt fontosságú, veszélyes misszió. A nem kívánatos egyének vagy csoportok (fegyveres ellenállók, kémek, csempészek), akik veszélyt jelentettek az állambiztonságra, illegálisan kíséreltek meg Jugoszláviába jutni. Az UDBA és a KOS feltételezte, hogy e behatolók megpróbálhatják megdönteni a kommunista rendszert, így mindenáron fel kell őket tartóztatni. Először attól féltek, hogy e csoportokat az antikommunista mozgalom bátoríthatja, de a Sztálin–Tito-vita elhúzóásával az is felmerült, hogy a korábbi szövetségesek felől is érkezhethet támogatás.

Ezzel párhuzamosan az állam számára kihívást jelentettek azok a személyek és csoportok is, akik illegálisan kívánták elhagyni Jugoszláviát. A második világháborús megszállás és szenvedés évei után a szlovének szabadságban kívántak élni,²⁷ ám ez a vágyuk nem teljesült. A pártállami elnyomás, bebörtönzés és az ellenzékiek eltűnése a mindennapok részévé vált. Különösen az értelmiségiek és a katolikus konzervatív körök tettek egyenlőséget a háború után Jugoszláviában kialakuló politikai rendszer és a Szlovéniát a háború alatt uraló totalitáriánus berendezkedések között. Az elnyomástól, bebörtönzéstől, sőt akár a haláltól való félelem ellenére sokan kockáztatták életüket, és megpróbáltak elmenekülni a határon át. A kommunista rezsim cinikusan azt állította, hogy a távozók nem kívánatos elemek Jugoszláviában, mivel képtelenek voltak alkalmazkodni az új, szocialista életformához. Arról, hogy elengedjék őket, szó sem lehetett, hiszen hírt vihetek volna Nyugatra az emberi jogok és szabadságjogok szisztematikus megsértéséről.

Az államhatár-ellenőrzési törvénnyel az UDBA és a KOS hivatalos határzónát léptetett életbe (a határtól 15 km-re), valamint megszigorította a határmenti térségben történő mozgás és lakhatás szabályait.²⁸ Csak azok tartózkodhattak huzamosabb ideig a határmenti területeken, akik ott laktak vagy a térségre érvényes tartózkodási engedélyt kaptak. A határvidéken működő hatóságok (ügynökök és népi milícia) egyik fontos feladata volt a határ felügyelete, kiemelten a határ mentén ingatlannal rendelkező gyanús személyek „átvilágítása” és ellenőrzése. Az UDBA és a KOS irányítói nagyon fontosnak tartották e személyek ellenőrzését, mivel kulcsszerepet játszhattak az esetleges fegyveres politikai ellenzékkel szembeni sikeres harcban. E fegyveres ellenállók kapcsolatot kerestek a helyiekkel, hogy információt szerezzenek a nem védett, illegális határátlépésre alkalmas helyekről és azokról a menedékhelyekről, ahová szükség esetén visszahúzódhattak. Az UDBA becslése szerint az ilyen „illegális” kapcsolatfelvételek többsége az idegenforgalmi szezonban történt, amikor bárki hetekig, sőt akár hónapokig tartózkodhatott a határ menti térségben, és gyakorlatilag a titkosszolgálat orra előtt tervezhette meg a szökést. A határvidék felügyelete volt a szervezet egyik gyenge pontja.

Az emigránsok

Az UDBA szerint a háború utáni első években a Jugoszláviát elhagyni próbálók a korábbi megszállók kollaboránsai, a burzsoázia tagjai és az új jugoszláv államberendezkedés fanatikus ellenzői voltak. A Sztálin–Tito-vita kezdete után mindez megváltozott. Az illegális határátlépések nagyon veszélyessé és embert próbálóvá váltak. Ezért a Nyugat felé disszidálni próbálók szociális összetétele is megváltozott. Míg 1948/1949 folyamán elsősorban a „régis rendszer” tagjai kerültek nyilvántartásba határátlépési kísérletek miatt, a változásokat követően munkások és tanulók – vagyis elsősorban fiatalok – vitték a prímet.²⁹ A szervezeti változások „pozitív” eredményt hoztak, mivel a sikeres illegális határátlépési kísérletek száma csökkenni kezdett. 1945 és 1948 között az UDBA évente „csak” 1330 határsértőt fogott el. Meg kell jegyezni, hogy a második világháború utáni évek Jugoszlávia egyik legvéresebb és legerőszakosabb időszakát jelentették.³⁰ A határfelügyelet szervezeti változásainak 1949-es bevezetését követően ez a tendencia megfordult. Az Ausztria és Olaszország felé disszidálni próbálók száma emelkedett, ugyanakkor az elfogottak száma is nőtt. 1949 és 1953 között az elfogottak száma évente hozzávetőlegesen 2100 volt, míg 1954-ben 3241 fő volt. Minden sikeres illegális határátlépési kísérletre 2-3 elfogás jutott.³¹

2. kép A Szlovén Népköztársaság Belügyi Államtitkárságának éves jelentése azon személyek számáról, akik az 1950-es években megkíséreltek kijutni az országból a határokon át. Forrás: SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1959

Mint említettük, a háború utáni évtizedben a menekülők társadalmi háttere rendkívül érdekes összetételt mutatott. Az UDBA 1953. és 1954. évi összefoglaló jelentése szerint az 5341 elfogott határsértő 30%-a gyári munkás, 19%-a szakmunkás, 17%-a gazdálkodó, 6%-a tanonc (segédmunkás), 3%-a tanuló és értelmiségi volt,

és csak kevesebb, mint 1%-a katona és rendőr, míg 23%-uk társadalmi besorolásáról nem rendelkezünk információval. Érdekes a menekülők korösszetétele is: 2,5% 14 évesnél fiatalabb; 13% 14 és 18 év közötti; 48% 18 és 25 év közötti; 20% 25 és 30 év közötti és 16,5% 35 év feletti. Nem egyszerűen arról volt szó tehát, hogy Jugoszlávia fiatalokat veszített, hanem elsősorban fiatal férfiakat: az elfogottak 76%-a férfi volt.^{32,33}

A határ menti térséget a Népi Milícia és a jugoszláv egypárti rendszert megdönteni kívánó fegyveres csoportok közötti konfliktusok jellemezték. Így a fegyverek – de akár a taposóaknak – használata szinte a napi rutin részét képezte. 1959 végéig a határőr milícia és ügynökei – gyanús egyének vagy csoportok illegális szökésének megakadályozása céljából – jogosultak voltak lőfegyver használatára.

A 2. képen látható grafikon azokról a személyekről mutat szomorú statisztikát, akik az ötvenes években kísérelték meg a menekülést az államhatáron át. Az évtized második feléig egyaránt meredeken növekedett a sikeres határátlépések és a menekülés közben elfogottak száma. Az UDBA évről évre növelte a határővezet felügyeletében közreműködő ügynökeinek létszámát. Így a határvédelmi rendőrök, besúgók, kémek és ügynökök olyan sűrű hálózata jött létre, amely a térségben mozgó egyének és csoportok minden lépését követte, valamint ellenőrizte az ismert csempész-útvonalakat is.³⁴

2. táblázat. A Jugoszláviából kifelé irányuló határátlépési kísérletek száma az ötvenes években³⁵

	A jugoszláv határon elfogottak száma	Szlovéniából sikeresen elmenekült	Jugoszláviába visszaküldve	Egyebek – Londoni egyezmény szerint ³⁶	Össz.	Össz. év %
1952	2159	1602	84	/	3845	4,5
1953	1740	1193	653	/	3586	4,3
1954	3161	2062	692	/	5915	7
1955	2942	1672	902	/	5516	6,6
1956	5953	4644	813	/	11410	13,6
1957	13778	6919	2913	/	23610	28,2
1958	9788	2845	4809	623	18065	21,5
1959	6450	1641	3174	693	11958	14,3
Össz esen	45971	22578	13956	1316	83905	100,0

A Szlovéniából sikeresen elmenekültek, valamint az elfogottak és visszaküldöttek számához képest is kiemelkedő a Jugoszláviát elhagyni próbálók száma. Az 1952 és 1959 közötti hét évben közel 84 ezer ember próbálta elhagyni az országot. Ez mindössze csak egy negyedüknek sikerült, és minden második leendő disszident elfogták a határnál. A határmenti régiót erődrendszerre alakították át, ahol jugoszláv állampolgárok tízezrei próbáltak távozni az országból, ám közülük több ezren az elnyomó hatóságok karjaiban kötöttek ki.³⁷ Csak elképzelésünk lehet arról, hogy milyen gyötrelmeket és elnyomást kellett megtapasztalniuk az embereknek, ha gyakran egész családok döntöttek úgy, hogy vállalják az illegális határátlépés kockázatát. Sem a bizonytalan külföldi jövő, sem az a kilátás nem tántorította el őket, hogy a titkosrendőrség markába kerülhetnek. Elfogás esetén a bebörtönzés volt a legkevésbé rossz eshetőség.³⁸

Az UDBA és a KOS levéltári iratainak tanulmányozása során – amely iratokat a Szlovén Köztársaság Levéltára és a Szerb Köztársaság Védelmi Minisztériumának belgrádi katonai levéltára őrzi – felmerül a kérdés: valójában kitől védtek a jugoszláv egységek a határt? Tényleg olyan nagy volt a külső ellenségek felől fenyegető veszély a háború utáni időszakban? Vagy e veszélyeket eltúlozták, hogy aztán a vészhelyzet ürügyén a kormány drasztikus intézkedéseket hozhasson?

Úgy tűnik, hogy a határ és a határvidék védelméért tett erőfeszítések nem elsősorban az országba (hírszerzési célból vagy szabotázs végrehajtására) bejutni próbáló egyének vagy csoportok ellen irányultak, hanem azok ellen, akik el akarták hagyni az országot. Jugoszlávia lakosságának igen nagy hányada számára kiábrándító volt a társadalom működése. Szlovéniában (és Jugoszláviában) újra feléledtek a XVII. és XVIII. században látott boszorkányperek. Most, a XX. században azonban nem eretnokség volt a vád, hanem az egypárti rendszerrel szemben megfogalmazott kritika, a magántulajdon (vagy annak óhajta), tiltott irodalom birtoklása, vagy külföldön élő rokonokkal és barátokkal való kapcsolatfelvétel.³⁹ Ez a tendencia a második világháború végén indult meg.

A menekülési kísérletek száma a későbbiekben növekedett, mivel a második világháború után egyre nagyobb lett a nyomás a jugoszláv egypárti rezsim részéről. A disszidálási kísérletek száma az 1950-es években érte el csúcspontját. A KOS levéltárának és a Szlovén Köztársaság Levéltárának forrásai szerint a jugoszláv rezsim egyre eredményesebben harcolt a határt átlépni kívánó, ún. belső ellenséggel szemben. Egy 1955-ben kelt

katonai elhárítói jelentés szerint⁴⁰ egyértelműen látszik, hogy míg 1945 és 1948 között az illegális határátlépők közül „csak” 1330 határsértőt sikerült elfogni évente, addig az 1949 és 1953 közötti időszakban már évente 2100 határsértő került a hatóságok kezei közé. 1954-ben az elfogott személyek száma 3241-re nőtt.⁴¹

Hogy még érthetőbb legyen az Olaszország, Ausztria és a Trieszti Szabad Terület felé húzódó határt illegálisan átlépők száma, a belügyi szervek adatait idézzük: 1946 folyamán 1654 egyén lépte át engedély nélkül a jugoszláv határt az említett államok felé. Ugyanebben az időszakban a határőrök 1119 személyt fogtak el. Ezek a számok 1947-ben és az azt követő években a következők szerint alakultak: 1900/1656; 1948-ban 1094/1526; 1949-ben 925/2127; 1950-ben 1025/1831; 1951-ben 1628/2644; 1952-ben 1206/2159⁴²; 1953-ban 1183/1740; majd 1954 első hónapjaiban 1122/3241.⁴³ A számok alapján elmondható, hogy általánosságban az elfogottak és a sikeres határátlépők aránya 1949 után az előbbiekre javára tolódott el.⁴⁴⁴⁵

Konklúziók

A szlovének többsége számára a második világháború vége a felszabadulást jelentette, egy kisebbség számára azonban azt, hogy Szlovéniát megszállta a jugoszláv egypárti kommunista rezsim és annak Nemzeti Felszabadítási Hadserege. Ennek következtében a háború végén a kortársak egyfajta exodusnak lehettek tanúi, amely a német kisebbséget, a szlovén honvédség tagjait, a csetnikeket és a felemelkedő kommunista rezsim ideológiai és politikai ellenzékét érintette. A „felszabadított” területekről 20–25 000 ember távozott, katonák és polgári személyek egyaránt. A háború utáni éveket a jugoszláv kommunista rezsim arra használta fel, hogy megszilárdítsa hatalmát és felépítse rendszerét. A példás büntetésekkel és nyilvános tárgyalásokkal megfélemlítették a rendszer potenciális ellenzőit, de egyúttal leszámoltak azokkal is, akik már a háború alatt vagy az után szembehelyezkedtek vele.

Az 1950-es évek második felében Jugoszlávia a kifelé irányuló migráció új hullámával szembesült, amelynek keretében állampolgárai a nyugati országokba próbáltak távozni. Az állambiztonsági hatóságok jelentéseikben mindezt úgy magyarázták, hogy a lakosságot félrevezette az ellenséges nyugati propaganda, és a határsértők a jobb élet reményében próbáltak távozni. A második világháború után elkezdték kiépíteni a határvédelem mechanizmusait. Az ország geopolitikai helyzete folytán nyugati és keleti szövetségek közé ékelődött. A határok mentén államvédelmi testületeket hoztak létre és sokrétű ügynökhálózatot hívtak életre, amelyet a rendszer külső és belső ellenségei ellen folytatott ún. „különleges háború” eszközének tekintettek.

Ezzel egyidejűleg a jugoszláv kommunista egypártrendszer megkezdte a határ menti erődök kialakítását és a jugoszláv hatóságok figyelme saját állampolgárai felé fordult. Különösen a népszerűség azon részével foglalkoztak, amely szembehelyezkedett az új rendszerrel. A háború utáni időszakot talán az *Apám, a szocialista kulák* című film (1987; rendezte Matjaž Klopčič) egyik mondata írja le legjobban. Miután hazatért a szovjet frontról, Jože Malek így szólalt meg: „Most, hogy szabadság van, különösen óvatosnak kell lennünk!”

Fordította: Farkas Zoltán

Levéltári források

VA - Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije [A Szerb Köztársaság védelmi minisztériumának katonai archívuma]

VA, doboz 8, KO – 6.3.02, Sastanci i savetovanja KOS 1950 [Az Elhárítás értekezletei és konferenciái, 1950], s. d., pp. 82003102701–82003102708;

VA, doboz 8, KO – 6.3.02, Sastanci i savetovanja KOS 1950 [Az Elhárítás értekezletei és konferenciái, 1950], 1949, pp. 82003100788 – 82003100828;

VA, doboz 10, KO – 6.3.02, Savetovanja OB JNA 1955 [A jugoszláv nemzeti hadsereg konferenciái 1955], s. d., pp. 82003201375 – 82003201384.

SI AS – Arhiv Republike Slovenije [A Szlovén Köztársaság Levéltára]

SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Napad na Jugoslavijo in posebnosti revolucionarnega gibanja [Támadás Jugoszlávia és a forradalmi mozgalom sajátosságai ellen], 1978;

SI AS 1931, A-10-5, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve in državno varnost za leto 1949 [A Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztérium éves jelentése, 1949];

SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Izvor, nosilci, oblike in metode izpodkopavanja ustavne ureditve” [‘Az alkotmányos berendezkedés aláásásának forrása, formái és módszerei’], 1978;

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1951 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése 1951’]

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1952 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése, 1952];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1955 [A Szlovén Népköztársaság Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztériumának éves jelentése, 1955];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1956 [A Szlovén Népköztársaság Belügyminisztériumának éves jelentése, 1956];

SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto 1959 [A Szlovén Népköztársaság Belügyi és Nemzetbiztonsági Minisztériumának éves jelentése, 1959];

SI AS 1931, 1529 sz. doboz, Boris Kraigher magángyűjteménye, 1948.

NATO AO – Az Észak-atlanti Szerződés Szervezetének online archívuma

NATO AO, 1954, C-M(54)104, Memorandum of Understanding between the Government of Italy, the United Kingdom, The United States and Yugoslavia regarding the free territory of Trieste, 5. 10. 1954

URL: <http://archives.nato.int/memorandum-of-understanding-between-government-of-italy-united-kingdom-united-states-and-yugoslavia-regaring-free-territory-of-trieste;isad>. (Utolsó letöltés: 2018. szeptember 27.).

Irodalomjegyzék

Ateljević, 1983

Ateljević, Milan: *Specialna vojna. Obramba in zaščita*. Beograd, ČZO Poslovna politika

Dežman, 2010

Dežman, Jože (szerk.): *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč, 2005–2008*, [A szlovéniai rejtett tömegsírokat feltáró bizottság jelentése, 2005–2008.] Ljubljana: Družina

Dornik Šubelj, 2013

Dornik Šubelj, Ljuba: *Ozna in prevzem oblasti 1944–46*. [A Népvédelmi osztály és a hatalomátvétel 1944–46.] Ljubljana, Modrijan

Jenuš – Cankar, 2014

Jenuš, Gregor – Cankar, Tadej: Jugoslovanski berlinski zid. Slovenska državna meja po drugi svetovni vojni v primežu represivnih organov. [Jugoszlávia berlini fala. A szlovén államhatárok az elnyomó szervek markában a második világháború után.] *Slovenski zgodovinski magazin*, 1. sz.

Jenuš – Friš, 2017

Jenuš, Gregor – Friš, Darko: Specialna vojna. Prispevek o ukrepih jugoslovanskih organov za notranje zadeve pri nadzoru državne meje in v boju proti »zunanjim« in »notranjim sovražnikom«. [Különleges háború. A jugoszláv belügyi szervek részvétele az államhatár védelmében és harcuk a külső és belső ellenséggel szemben.] *Annales. Series Historia et Sociologia*, 4. sz.

Official Journal SFRJ, 1947

Službeni list Socialistične federativne republike Jugoslavije [A Jugoszláv Szövetségi Szocialista Köztársaság hivatalos közlönye], Nr. 101/1947

Pirjevec, 1995

Pirjevec, Jože: *Jugoslavija (1918–1992). Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. [Jugoszlávia (1918–1992). Karađorđević és Tito Jugoszláviájának kialakulása, fejlődése és szétesése]. Koper, Lipa

Repe, 2003

Repe, Božo: *Rdeča Slovenija. Tokovi in obrabi iz obdobja socializma*. [Vörös Szlovénia. Mozgalmak és személyiségek a szocializmus időszakából.] Ljubljana, Založba Sophia

Režek, 2005

Režek, Mateja: Med resničnostjo in iluzijo. Slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informburojem [Valóság és illúzió között. Szlovén és jugoszláv politika a Kominformmal kiobbant konfliktus utáni évtizedben.] Ljubljana, Založba Modrijan

¹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

² VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708.

³ Uprava državne bezbednosti – Állambiztonsági irányítás (szerb-horvát nyelven, a továbbiakban szh.)

⁴ Uprava državne varnosti – (szlovén nyelven, a továbbiakban szlv.)

⁵ Dornik Šubelj, 2013: 455–458; Jenuš–Friš, 2017:777–778.

⁶ Népvédelmi osztály: *Odjeljenje za zaštitu naroda* (szh.) vagy *Oddelek za zaščito naroda* – (szlv.)

⁷ A Jugoszlávia Nemzeti Felszabadításának Antifasiszta Tanácsa [AVNOJ – *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije* (szh.) vagy *Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije* (szlv.)] 1943 novemberében tartott második ülése után Jugoszlávia Felszabadításának Nemzeti Bizottsága [NKOJ – *Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije* (szh.) vagy *Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije* (szlv.)] megalapította a Belügyi Osztályt az állambiztonsági feladatok ellátására. Az osztály megkezdte a hírszerzési munka újjászervezését. Egy 1944 tavaszán kelt operatív utasításban Tito kijelentette, hogy túl sok szervezet foglalkozik hírszerzési munkával, és ez lehetetlenné teszi működésük áttekintését. Ezért szükségessé vált egy olyan egységes és erős szervezet létrehozása, amely külföldön és a megszállt területeken is képes ellátni a hírszerzési feladatokat. Mindezt nem lehetett egyik napról a másikra megszervezni. Ezért 1944. február 19-én a Szlovén Nemzeti Felszabadítási Bizottság vagy SNOS [*Slovenski narodnoosvobodilni svet* (szlv.) vagy *Slovensko narodnoosvobodilačko vijeće* (szh.)] megszüntette az 1941 óta létező Biztonsági Hírszerző Szolgálatot vagy VOS-t [*Varnostnoobveščevalna služba* (szlv.)]. Tito marsall 1944. május 13-i utasításával létrejött a Népvédelmi Osztály (OZNA). Az OZNA szervezése katonai elvek mentén történt és a szervezet négy részleggel alakult meg: Az első részleg (hírszerzés) adatokat gyűjtött és beszivárgott az ellenséges területekre és intézményekbe; a második részleg (elhárítás a felszabadított és megszállt területeken) felügyelte a nemzeti felszabadítási mozgalmon belüli csoportok tevékenységét; a harmadik részleg (katonai elhárítás) felügyelte a katonai szervezetek műveleteit, míg a negyedik részleg a technikai támogatásért felelt. Kiemelt figyelmet fordítottak az új társadalmi és politikai rendszer kialakítására. Ez nem meglepő annak a ténynek az ismeretében, hogy az OZNA teljes állománya a nemzeti felszabadítási erők magas rangú tisztjeiből verbuválódott, akik valamennyien a Kommunista Párt tagjai voltak. Az OZNA szervezeti felépítése alapján úgy tűnik, hogy már a háború alatt elindult az a tendencia, hogy a kommunisták saját pártjuk tagjait is megfigyelték. SI AS 1931, 2242 sz. doboz, Napad na Jugoslavijo in posebnosti revolucionarnega gibanja [Támadás Jugoszlávia és a forradalmi mozgalom sajátosságai ellen], 1978, 15–17.

⁸ *Kontraobaveštajna služba* (szh.) vagy *Kontraobveščevalna služba* (szlv.)

⁹ SI AS 1931, 2242 sz. doboz, 22. Dornik Šubelj, 2013: 455–458; Jenuš–Friš, 2017: 777–778

¹⁰ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708.

¹¹ Pirjevec, 1995: 171.; Jenuš–Friš, 2017: 779.

¹² Ateljević, 1983: 131.; Jenuš–Friš, 2017: 779.; Režek, 2005: 15.

¹³ *Korpus narodne odbrane Juoslavije* (szh.) vagy *Korpus narodne obrambe Jugoslavije* (szlv.)

¹⁴ Tito marsall 1944. augusztus 15-én alapította meg a Népi Milíciát (a KNOJ-t). E szervezet felelt a rend fenntartásáért a felszabadított területeken, de feladata volt a horvát Usztasák, továbbá az antikommunista *Csetnik* mozgalom és más antikommunista csoportok elleni akciók végrehajtása a felszabadított területeken. Gondoskodott továbbá a központi hatóságok, a kikötők és a nemzeti határok biztonságáról. A Népi Milícia (KNOJ) közvetlenül a Népvédelmi Osztály (OZNA) majd 1946-tól az UDBA vezetője alá tartozott. SI AS 1931, 2242 sz. doboz, 17.

¹⁵ Jenuš–Friš, 2017: 780.

¹⁶ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

¹⁷ Official Journal SFRJ, 1947, No. 101/1947. SI AS 1529, 1529 sz. doboz

¹⁸ Repe, 2003: 32. SI AS 1931, doboz 2242 1.

¹⁹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²⁰ VA, 8 sz. doboz KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²¹ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003102701–82003102708; VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²² VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²³ SI AS 1931, A-10-5,

²⁴ Jenuš–Cankar, 2014: 50.; Jenuš–Friš, 2017: 781.

²⁵ SI AS 1931, A-10-5,

²⁶ SI AS 1931, A-10-5, VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²⁷ VA, 8 sz. doboz, KO – 6.3.02, 1949, 82003100788– 82003100828.

²⁸ Official Journal SFRJ, 1947, No. 101/1947. SI AS 1931, 1529 sz. doboz, .

²⁹ VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³⁰ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³¹ VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³² SI AS 1931, 1440 sz. doboz VA, 10 sz. doboz KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³³ Elemzésében az UDBA még tovább ment, és megpróbálta meghatározni a menekülők jogi státuszát. Mivel utóbbiak között rendkívül sok volt a fiatal, értelemszerűen csak 6% menekült őrizet, börtön vagy letartóztatás elől. VA, 10 sz. doboz, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³⁴ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, VA, 10 sz. box, KO – 6.3.02, s. d., 82003201375 – 82003201384.

³⁵; SI AS 1931, 1440 sz. boks. Lásd még: SI AS 1931, 1440 sz. box (1951, 1952, 1955, 1956).

³⁶ Az 1954. október 5-én kelt Londoni Memorandum 7. cikkelye alapján 1955. augusztus 20-án a jugoszláv és az olasz kormány egyezményt írt alá Udinében a határforgalom és a határátlépés megkönnyítéséről mindazokra vonatkozóan, akik a határtól számított 10 km-es körzetben laktak. NATO AO, 1954, C-M(54)104, Memorandum of Understanding between the Government of Italy, the United Kingdom, The United States and Yugoslavia [Olaszország, az Egyesült Királyság, az Egyesült Államok és Jugoszlávia kormánya között a trieszti szabad területről létrejött Egyetértési Nyilatkozat], 5. 10. 1954; SI AS 193, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).

³⁷ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).

³⁸ Jenuš – Friš, 2017: 784–786.

³⁹ A kormány és ellenzéke közötti feszültség korábban elképzelhetetlen mértéket öltött és a háború utáni politikai kirakatperekben – és gyilkosságokban – csúcspontot ért. Szlovéniában jelenleg is több mint 600 nyilvántartott tömegsír van a világháború idejéből és az azt követő időszakból. Ezek összesen több mint 100 000 áldozatot rejthetnek: Dežman, 2010; Jenuš – Cankar, 2014: 51.

⁴⁰ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Letno poročilo Državnega sekretariata za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1955).

⁴¹ Jenuš–Friš, 2017: 786.

⁴² SI AS 1931, 1440 sz. doboz, Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959).

⁴³ VA, VBA, 10 sz. doboz, s. d., 82003201375–82003201384.

⁴⁴ SI AS 1931, 1440 sz. doboz, “Poročilo Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije za leto (1959). 7–8;

⁴⁵ A Belügyminisztérium 1951. évi jelentése szerint 2644 illegális határátlépőt fogtak el. Az elfogottak megoszlása nemzetiség szerint az alábbi volt: 928 szlovén, 465 szerb, 910 horvát, 61 bosnyák, 17 macedón, 16 montenegrói és 247 egyéb külföldi. A letartóztatott „egyéb külföldiek” között a belügyi szervek találtak a szovjet blokk országaiból érkezett politikai menekülteket is, akik megpróbáltak Nyugat-Európába szökni. Sajnos e személyekről nem áll rendelkezésre semmilyen részletes információ. Mindössze kilenc évvel később, 1960-ban a belügyi hatóságok készítettek egy hasonló jelentést, amelyből kitűnik a határátlépést megkísérlők számának jelentős emelkedése. A hatóságok 9909 személyt regisztráltak határátlépési kísérletben résztvevőként. 5501 esetet a jugoszláv–osztrák határon, 4408 esetet a jugoszláv–olasz határon jegyezték fel, míg a jugoszláv–magyar határon csak tizenötöt. A regisztrált személyek nemzetiségi összetétele a következő volt: 1514 szlovén, 1358 szerb, 3935 horvát, 68 macedón, 46 montenegrói és 601 bosznia-hercegovinai.